

УДК 94(477.82)«18/19»

С.В. ГАВРИЛЮК

Свято-Василівський собор Овруча: з історії реставрації початку ХХ ст.

У статті на підставі архівних джерел, наукових публікацій простежена історія відновлення на початку ХХ ст. за проектом російського архітектора О. Щусева старовинної унікальної архітектурної й сакральної пам'ятки України – Свято-Василівського собору в м. Овруч на Житомирщині. Звернено увагу на внесок у реставрацію храму провідного архітектора Російської імперії П. Покришкіна.

Ключові слова: собор св. Василя в Овручі, археологічні дослідження, пам'ятка архітектури, реставрація, О. Щусев, П. Покришкін.

Здійснення в сучасних умовах пам'яткоохоронної діяльності щодо культурної спадщини України передбачає врахування набутого в цій галузі історичного досвіду, в т.ч. нагромадженого й на Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У регіоні, який у зазначений період перебував під владою Російської імперії, увагу громадськості привертала церковні споруди часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави – пам'ятки високої художньої досконалості та самобутньої історії. Зацікавлення ними, як зазначають вітчизняні дослідники, диктувалося низкою політичних, ідеологічних, культурних, насамперед мистецько-пам'яткознавчих, й інших мотивів [1].

На початку ХХ ст. занепокоєння громадськості, державних структур, відповідальних за проведення пам'яткоохоронної роботи, викликав занедбаний стан церкви св. Василя в повітовому містечку Овруч Волинської губернії. Впродовж одного десятиріччя були здійснені ефективні заходи, спрямовані на порятунок залишків та відновлення цього храму. Перебіг означеного процесу висвітлювали І. Грабар, Є. Михайловський, П. Раппопорт, Л. Прибега, Н. Логвин, В. Лісовський, С. Гаврилюк, М. Костриця, О. Михайлишин й інші дослідники [2]. Однак і сьогодні існує потреба на підставі маловідомих джерел проаналізувати й уточнити складові реставраційної реконструкції Свято-Василівського собору Овруча як прикладу повернення до життя унікальної пам'ятки давньоруського мистецтва, зокрема, внеску у цю справу провідного архітектора Російської імперії П. Покришкіна.

Вирішення в Росії проблеми охорони вцілілих шедеврів церковної архітектури стало можливим після створення в 1859 р. Імператорської археологічної комісії (далі – Археологічна комісія, Комісія). Завдяки її підтримці на українських землях, що перебували під владою Російської імперії, започаткувалася охорона архітектурних пам'яток за допомогою відновлювальних робіт, у т.ч. шляхом реставраційної реконструкції. Роль Археологічної комі-

сії в її здійсненні ще більше зросла після виходу імператорського указу від 11 березня 1889 р. Згідно його положень Комісії надавалося виняткове право на проведення досліджень пам'яткознавчого характеру в галузях археології та архітектури [3].

При реалізації заходів щодо відновлення старовинних будівель Комісія тісно контактувала з місцевими історико-краєзнавчими осередками. З цією метою зав'язувалося активне листування, практикувалися відрядження спеціалістів – членів Комісії – для огляду пам'яток. Хід і підсумки реставрації висвітлювалися на сторінках «Известий Императорской археологической комиссии» та додатків до цього періодичного видання. Наприкінці XIX ст. Комісія почала організовувати спеціальні засідання, присвячені проблемам реставрації. Тут заслуховувалася інформація з різних регіонів Росії про технічний стан давніх церковних споруд, на прохання Синоду та місцевих консисторій обговорювалися і вирішувалися питання доцільності їх ремонту чи реставрації, розглядалися проекти таких робіт, ін. Для нагляду за ходом реставрації об'єктів старовини у 1902 р. при Археологічній комісії запроваджено посаду штатного архітектора.

У 1903 р. увагу Комісії привернули залишки храму св. Василя в Овручі. Ця архітектурна пам'ятка XII ст. найбільших руйнувань зазнала в 1321 р. під час облоги міста військами литовського князя Гедиміна. Після цього храм не відновлювали. В 1842 р. завалилася верхня частина стін церкви. Від пам'ятки залишилися тільки 3 апсиди і частина північної стіни [4]. У 1860 р. місцеве керівництво, бажаючи відновити церкву в «давньому вигляді», розпочало збір пожертвувань. У 1864 р. проект відновлення пам'ятки схвалив тодішній російський самодержець Олександр II [5]. Відповідальним за складання кошторису на відбудову храму був призначений завідувач церковно-будівельними роботами Волинської губернії О. Ертель. Після огляду решток пам'ятки він зробив висновок, що зведення церкви з наявних залишків було б не відновленням давньої святині у колишньому вигляді, а побудовою нового храму на старому місці. Тому О. Ертель запропонував тільки зберегти руїни, що залишилися, оточивши їх огорожею. Для утвердження серед народу пам'яті про святість цього місця О. Ертель висунув пропозицію спорудити при руїнах каплицю [6]. Зрештою біля залишків церкви св. Василя збудували каплицю, яку освятили у жовтні 1877 р. (згодом її було розібрано) [7].

На початок 1900-х років від величної колись споруди залишилися рештки східної та північної стін, частина західної, а в землі – уламки південної стіни [8]. З приводу їх занедбаного стану і звернулася у 1903 р. Археологічна комісія до єпископа Волинського і Житомирського Антонія (Храповицького).

Єпископ поінформував про це звернення Синод, який, у свою чергу, звернувся до Комісії з проханням відрядити в Овруч кваліфікованого спеціаліста [9].

Для вивчення ситуації на місці Археологічна комісія вирішила відрядити на Волинь академіка архітектури Г. Котова. Однак останній, який на той час володів чималим досвідом кваліфікованого обстеження давніх архітектурних споруд, через об'єктивні обставини приїхати не зміг. Він запропонував Комісії кандидатуру О. Щусєва – молодого талановитого архітектора, випускника Петербурзької академії мистецтв. Пропозиція знайшла підтримку Комісії та Синоду, що дало можливість О. Щусєву прибути до Овруча у червні 1904 р. [10].

Протягом літа 1904 р. О. Щусєв обстежив руїни храму, вивчив рештки його архітектурних деталей, зробив точні виміри. Залишки цієї пам'ятки йому вдалося зафіксувати до найменших дрібниць, що на той час склало своєрідний зразок для інших архітекторів-реставраторів [11]. Базуючись на ґрунтовних дослідженнях залишків, що знаходилися на поверхні, їх детальних обмірах, використовуючи аналоги, О. Щусєв упродовж зими 1904–1905 років розробив попередній проект реставрації церкви. Задум митця полягав у тому, щоб цілісно реконструювати храм у його історичних формах. Верхню частину споруди було спроектовано заново. Водночас передбачалося уцілілі фрагменти пам'ятки зробити невід'ємною складовою відреставрованого храму [12].

12 квітня 1905 р. проект розглянула Археологічна комісія [13]. Схваливши його загалом, Комісія, однак, висловила окремі зауваження та пропозиції. Зауваження торкалися запропонованого архітектором п'ятиглавого завершення храму. Справа в тім, що п'ятиглаві храми, як вважали спеціалісти, не були характерними для Київської Русі XII ст. Тому, на думку Комісії, О. Щусєв застосував значний авторський домисел, далекий від дійсності. Очевидно, так воно і було. Адже точних відомостей про первісний вигляд Свято-Василівського собору або його зображення відшукати не вдалося. Тому під час підготовки проекту О. Щусєв керувався інтуїцією художника, вважаючи, що храм простої прямокутної форми, увінчаний лише одним куполом, не матиме необхідних образотворчих і пластичних якостей [14]. Щодо пропозицій, то їх зміст зводився до побажання спорудити новий храм не на залишках старого, а поруч, зберігши руїни останнього як «неоціненний та нічим не замінимий матеріал для наукових досліджень» [15].

Однак, техніко-будівельний комітет при Синоді, на розгляд і затвердження якого надійшов проект О. Щусєва з доповненнями Археологічної комісії, ці пропозиції відхилив. Його члени вважали, що рештки давньої церкви будуть збережені краще «як частини цілого, будучи зміцнені при реставрації та

захищені від подальшого руйнування, пов'язані спільно з новими частинами храму» [16]. Водночас комітет запропонував Комісії провести додаткове дослідження пам'ятки [17]. Воно здійснювалося паралельно з будівельними роботами щодо відновлення храму, які розпочалися 20 травня 1907 р. [18]. Керував ним член Археологічної комісії та багатьох інших російських і зарубіжних наукових товариств, штатний архітектор Комісії впродовж 1902–1917 років, вже відомий на той час реставратор Петро Покришкін (1870–1922).

Народився П. Покришкін у Іркутську в сім'ї лікаря. Середню освіту здобув в Іркутському технічному училищі, а вищу – на архітектурному відділенні Петербурзької академії мистецтв. Закінчивши академію в 1895 р. з багатьма преміями і нагородами, талановитий випускник отримав стипендію цього навчального закладу для стажування за кордоном. Однак ще до поїздки за межі Росії П. Покришкін за дорученням Комісії в 1894 р. розпочав архітектурне дослідження мечеті Тур-Емір у Самарканді, яке завершив у 1896 р. Наступного року П. Покришкін відбув до Парижа, звідти – до Риму, Флоренції, Палермо, де протягом тривалого часу знайомився з художніми і архітектурними музеями, вивчав візантійську, романську і готичну архітектуру [19]. Влітку 1898 р. П. Покришкіна знову відрядили до Самарканда для вивчення мечеті Бібі-Ханим, яке він завершив у 1900 р. Цього ж року Академія мистецтв відрядила його до Болгарії, а згодом разом із російським істориком візантійського і давньоруського мистецтва, академіком Н. Кондаковим – до Македонії. В 1902 р. П. Покришкін від'їздить до Сербії для вивчення особливостей архітектури місцевих церков. Результатом цієї поїздки стало наукове дослідження «Православна архітектура XI–XVI ст. в нинішньому Сербському королівстві», яке принесло П. Покришкіну європейську славу [20].

Блискучі дослідження П. Покришкіним архітектурних пам'яток світу не залишилися поза увагою Археологічної комісії. У грудні 1902 р. вона обирає митця своїм членом – штатним архітектором – і продовжує відряджати його для огляду розташованих у межах імперії давніх світських та культових будівель, доручає йому нагляд за їх відновленням. З цього часу П. Покришкін постійно подорожує Росією, вивчаючи стан збереженості й охорони архітектурних старожитностей, знайомлячись з проведенням на місцях ремонтних чи реконструктивних робіт, працюючи над планами і проектами реставрації окремих споруд [21]. Результатом поїздок ставали рідкісні світліни, креслення, малюнки, акварелі, з яких митець формував спеціальну картотеку. Станом на 1917 р. вона нараховувала понад 100 тис. бібліографічних карток і 17 тис. світлин архітектурних пам'яток із теренів Російської імперії. Зберігаючись у фондах Рукописного архіву Інституту історії матеріальної культури Російської

академії наук, ці матеріали і сьогодні є неоціненним джерелом вивчення історії багатьох давніх українських архітектурних шедеврів, чимало з яких не дійшло до наших днів, справи їх охорони.

Улюбленому захопленню вчений залишився вірним і в період Першої світової війни, коли працював головою комісії з вивчення збитків, нанесених архітектурним старожитностям в зоні військових дій на Буковині, Волині та Галичині [22]. Продовжував його П. Покришкін і після бурхливих революційних подій 1917 р., перебуваючи на різних посадах в Російській державній археологічній комісії. Однак, спостерігаючи нерозуміння представниками більшовицької влади власних теоретичних положень в галузі монументального будівництва, не сприймаючи багатьох її підходів до справи збереження пам'яток, П. Покришкін у 1920 р. залишає Петроград. Помер учений від тифу в сані протоієрея Тихонового монастиря міста Лукоянова Нижегородської губернії [23].

Мету розкопок на території розташування залишків Овруцького Свято-Василівського собору П. Покришкін вбачав у тому, щоб виявити і спробувати підняти стіни, які впали задовго до початку реставраційної реконструкції. Завдання полягало також у необхідності пошуку архітектурних деталей, які б дали змогу з більшою точністю реставрувати храм. Ось як описував О. Щусєв археологічні обстеження споруди, що проводилися під керівництвом П. Покришкіна навесні-влітку 1907 р.: «У травні місяці 1907 року, 20-го числа був покладений під північно-східним пілоном наріжний камінь закладки Василівського храму <...> Глибокі розкопки до материка 4-х пілонів, намічених у плані реставрації, виявили на тих же місцях давні фундаменти пілонів, складені з неправильних шматків червоного крем'янистого місцевого піщаника, і просто залитих розчином. Давній фундамент йшов прямо до материка, тобто на глибину 3 аршинів від лінії передбачуваної давньої долівки. Надзвичайно важливо визначити справжню лінію підлоги; для цього послідовно були зняті наносні шари землі, які й виявили в прольоті північних дверей частину червоної плити, вставленої одним кінцем у стіну. Різниця віднайденого рівня підлоги від наміченого на реставраційному кресленні виявилася незначною – всього на 0,08 метра вище передбачуваного рівня.

Очистивши місце від наносного ґрунту і зваливши останній у яр, що прилягав до руїн із західної сторони, завдяки чому площа перед західним входом збільшилася (яр, за словами старожилів, утворився всього 60 років тому, раніше його не було, а тому засипання його тільки допомогло реставрації), приступили до виїмки землі під нові фундаменти, намічені реставрацією, а саме – південною стіною та західною, а також і до підводки фундаментів під існу-

ючі руїни. Підводити фундаменти під настільки неміцні стіни було справою небезпечною і важкою, особливо за наявності дуже поганих мулярів, які не мали взагалі поняття про подібну роботу. Програма робіт була така: виймати через кожні три години по шматку давнього фундаменту завширшки два аршини, починаючи з південно-східного кута абсид, підкладати новий фундамент із буту ж (місцевого червоного кварциту на цементі), і, підходячи фундаментом під давню стіну, підбивати під неї бетонну масу залізною трамбовкою. Такий фундамент не повинен був дати осадки, а тому давні стіни повинні на нього сісти, не давши тріщин.

Посуваючись ровом до південно-західного кута, на глибині півтора аршина від лінії давньої підлоги натрапили на круглий стовп, обкопавши який навколо, знайшли фундамент по колу <...> Все знайдене ретельно обміряно і нанесено на креслення. Фундамент веж <...> дрібніший від загального фундаменту. Знайдений фундамент вежі на південно-західному куті храму змушує припустити таку ж на північно-західному куті, що розкопками підтвердилося. Виявлені залишки фундаментів веж, залишки давньої кладки, одночасної з кладкою храму, дають дуже цікаве висвітлення архітектури храму. Він мав на кутах західного фасаду дві давні вежі, подібно до собору в Чернігові...» [24].

Улітку 1907 р. була розкопана також площа південного від храму схилу, що безпосередньо прилягав до фундаменту. На цей бік, як визначили дослідники, впали стіни вежі. Проведені розкопки дали змогу безпомилково встановити місця розташування стін, що впали, а також відшукати практично всі деталі, необхідні для відновлення їх первісного вигляду. П. Покришкіну вдалося виявити цікаву деталь аркового карнизику, а під ним – два ряди цегли «в ялинку». Всі ці, а також інші, виявлені під час розкопок деталі, дали змогу скласти набагато яскравіше уявлення про початковий вигляд храму. Це, безперечно, мало вплинути на наступний варіант проекту його реставрації. Оскільки проект мав змінитися (О. Щусев переконався, що п'ять глав тут бути не могло), то архітектори вирішили в будівельному сезоні 1907 р. обмежитися наступними роботами: підведенням фундаментів, виведенням частини нових фундаментів під пілони і південну стіну до вежі, продовженням кладки чотирьох пілонів до висоти вітрил у куполі і кладки частини південної стіни. Виконання цих завдань завершило наприкінці вересня 1907 р. перший етап реконструктивних робіт.

Узимку 1907–1908 років О. Щусев із урахуванням результатів проведених під керівництвом П. Покришкіна розкопок розробив наступний (і остаточний) проект відновлення церкви св. Василя в Овручі. Він передбачав у верхній частині одну центральну баню і дві вежі. Проект Археологічна комісія обговорила

і затвердила 26 березня 1908 р. При цьому Комісія просила О. Щусєва представити доповнення до проекту згідно з висловленими зауваженнями і пропозиціями [25]. 5 травня того ж року проект був схвалений Синодом [26].

Наявність остаточного проекту реставрації храму дала змогу весною і влітку 1908 р. продовжити відбудовчі роботи. Паралельно з ними тривали археологічні обстеження церкви, зокрема, розкопки південної стіни. Вони, як доповідав О. Щусєв 14 січня 1909 р. на засіданні Археологічної комісії, проводилися наступним чином. Стіна вежі і південна стіна храму «розбиралися у всю їхню довжину поступово по рядах цегляної кладки, ряди розраховувалися, вимірювалися і наносилися на креслення, камені ж, вставлені в кладку, занумеровувалися і наносилися на креслення, потім уже за кресленням і номерами вставлялися в стіну храму при її зведенні. Таким чином, із попереднього храму ніщо не було загублене і все точно відтворено в натурі майже до самого верхнього карниза; не знайдено було тільки ніяких елементів купола, що провалився, мабуть, усередину церкви і був знищений наступними перебудовами (до кінця XVIII ст. усередині руїн стояла дерев'яна церква), а тому купол довелося спроектувати тільки на підставі знайдених чотирьох стовпів храму, що визначили його розмір. Висота його припущена згідно із загальною пропорцією всього храму» [27].

Після завершення розкопок продовжилося підведення фундаментів під вежі й зведення стін церкви. На кінець червня 1908 р. вони були підняті на висоту 6 м. Облицювання храму здійснювалося з урахуванням техніки візантійської кладки. В околицях Овруча вдалося відшукати білу глину для виготовлення придатної за кольором облицювальної цегли. Залізні палі, потрібні для погашення пружності арок, виготовили місцеві ковалі. Швидкий хід робіт дав можливість уже 18 вересня 1908 р. підняти на куполі святині хрест. Його знайшли в 1907 р. на горищі діючого місцевого собору. Оскільки хрест виявився потрібних форми та розміру, то саме його і встановили на куполі Свято-Василівського храму [28].

Половина вересня і весь жовтень 1908 р. пішли на здійснення остаточної кладки напівкруглих тимпанів, кладку всіх склепінь і на покриття. Роботами керував В. Максимов – учень О. Щусєва. Уже в 1909 р. споруда церкви постала у «чорновому варіанті». А на травень 1911 р. всі будівельні роботи тут завершилися [29]. Внаслідок проведеної реставраційної реконструкції церква набрала вигляду однокупольного храму з двома вежами і набула репутації абсолютно документально відновленої пам'ятки. За цю роботу О. Щусєв у 1910 р. отримав звання академіка архітектури; саме ж відновлення святині вважали зразковим і найвдалішим на той час [30]. Однак сам О. Щусєв заува-

жував: «В основу проекту покладено залишки храму, що збереглися, і результати розкопок, проведених П.П. Покришкіним; там, де таких надійних даних не виявилось, труднощі вирішувалися або аналогіями в одночасних пам'ятках російських і візантійських, або безпосереднім відчуттям міри та враженням» [31]. Те саме, торкаючись відновлення церкви св. Василя, зауважував і П. Покришкін: «Загалом, реставрація там, де не вистачило реальних матеріалів, має яскраво особистісний характер, і в цій стадії краще всього її залишити, поки не буде ясніше визначена архітектура даного часу і не буде зібраний весь літературний матеріал по храмові, який можна сподіватися знайти і в російській, і в польській літературі» [32].

Дійсно, нема підстав вважати, що за проектом архітектора О. Щусєва і з урахуванням вагомого внеску П. Покришкіна Свято-Василівський собор в Овручі у всіх деталях набув образу свого давнього попередника. Відсутність достовірних відомостей про цю сакральну пам'ятку XII ст., необхідність створення довершеної архітектурної форми споруди зумовили застосування в багатьох випадках авторського домислу. Це, зокрема, стосувалося її висоти, форми покриття куполів, деталей підпружних арок, карнизів над апсидами і вежами, створів дверей і вікон, інших фрагментів, що визнавав і сам О. Щусєв [33]. Мистецтвознавець В. Лісовський справедливо зауважив, що храм св. Василя в Овручі, як і ціла низка інших споруд, реставрованих упродовж XIX – початку XX ст., виявився на межі, яка розділяє наукове відтворення історичних пам'яток і творчість у душі національних традицій [34]. Звичайно, ці традиції характеризувалися помітним проросійським спрямуванням. На наш погляд, має рацію Н. Логвин, зазначаючи, що результат, досягнутий відбудовою вищезгаданої культової пам'ятки, виявився подвійним. З одного боку, давні рештки, включені у структуру новобудови, збереглися донині. З іншого боку, ця відновлена споруда певною мірою спотворює наше уявлення щодо архітектури великокнязівської доби, оскільки має явно невірною верхню частину [35].

Упродовж 1910 – початку 1912 років у храмі проводилися внутрішні роботи, пов'язані з його розписом й оздобленням. Приблизно у середині 1911 р. П. Покришкін писав до голови Археологічної комісії графа О. Бобринського: «Автор стінопису в Овруцькому соборі художник Блазнов просить (листом) прийняти його роботу, запевняючи, що Імператорська Археологічна комісія доручила це мені. Наскільки я пам'ятаю, мені доручено оглянути. Огляд відбувся. Ви, Графе, брали участь в огляді, тому тепер, по-моєму, слід повідомити Архієпископу Антонію Волинському телеграфом наступне: «Стінопис в Овруцькому соборі схвалюємо, необхідно

пом'якшити суворість лику Спасителя над входом, різкі тони панелі, спотворені обличчя і потвори на хорах» [36].

Отже, зацікавлення П. Покришкіна Свято-Василівським храмом не обмежалося відвіданням Овруча влітку 1907 і 1908 р. Воно знайшло подальший вияв у нагляді за розписом пам'ятки, одержанням відомостей про хід реставраційної реконструкції від безпосереднього учасника відбудовчих робіт в Овручі Л. Весніна – також учня О. Щусева. Інформацію про реставраційні роботи в Овручі надсилав П. Покришкіну і волинський єпархіальний архітектор В. Леонтович. Він зі свого боку теж доклав чимало зусиль для збереження Свято-Василівської церкви. Будучи шанувальником історико-культурної спадщини Волині, В. Леонтович неодноразово писав П. Покришкіну про те, як йому доводиться відстоювати перед єпархіальним керівництвом право на збереження давніх волинських храмів. Він описував хід робіт із відновлення культових архітектурних споруд, радився у справі реконструкції тієї чи іншої архітектурної пам'ятки. Керуючись принципом, що «тільки доцільне пристосування з реставрацією забезпечує не лише збереженість, але й повноцінну експлуатацію історичної споруди. Будинок створюється людиною і живе доти, доки людина живе в ньому», В. Леонтович запропонував у 1909 р. заснувати при Овруцькому Свято-Василівському храмі жіночий монастир. Він спорудив для обителі за проектом, розробленим спільно з архітектором В. Максимовим, келії і дзвіницю [37].

Таким чином, яскравим, хоча неоднозначним за своїми мистецькими наслідками, прикладом комплексного наукового вивчення і збереження української історико-культурної спадщини стала на початку ХХ ст. реставраційна реконструкція церкви св. Василя в Овручі. Історик і мистецтвознавець І. Грабар, оцінюючи її, писав: «Реставрація цього найдавнішого храму, спорудженого в половині ХІІ століття, являє винятковий інтерес як за прийомами, вперше в цій сфері застосованими, так і за тими науковими даними, які з'явилися в результаті розкопок і строгих обмірів, що передували початку самих будівельних робіт. Реставратор поставив собі за мету включити руїни стін, що існували, у той храм, який повинен був з'явитися після реставрації, при цьому в нові стіни йому вдалося включити не тільки залишки давніх стін, які стояли ще, але і всі ті конструктивні частини їх – арки, карнизи і навіть окремі групи цегли, що були знайдені в землі іноді на значній глибині» [38]. Широка ерудиція та високий рівень загальної культури автора проекту реставрації О. Щусева, доповнені практичним досвідом та майстерністю П. Покришкіна, дали змогу здійснити відбудову давньої культової споруди Великої Волині на високому рівні і цим зберегти її засобами архітектури як неоціненну історичну пам'ятку.

Джерела та література

1. *Костриця М.Ю.* Храм Святого Василя в Овручі / М.Ю. Костриця, О.Л. Михайлишин. – К. : Техніка, 2011. – С. 41–42.
2. *Грабарь И.* История русского искусства. Т. I. Архитектура. Допетровская эпоха / И. Грабарь. – М. : Б.м. и г. : Изд. И. Кнебель. – 172 с.; *Михайловский Е.В.* Реставрация памятников архитектуры : Развитие творческих концепций / Е.В. Михайловский. – М. : Стройиздат, 1971. – 190 с.; *Раппопорт П.А.* Церковь Василия в Овруче / П.А. Раппопорт // Советская археология. – 1972. – № 1. – С. 82–97; *Прибега Л.В.* Реставраційні реконструкції в пам'яткоохоронній практиці України / Л.В. Прибега // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 2. – К. : Центр пам'яткознавства Академії наук України, 1993. – С. 84–97; *Логвин Н.* До історії реставрації пам'яток в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Н. Логвин // Архітектурна спадщина України. Вип. 3. Ч. 1. Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / За ред. В. Тимофієнка. – К. : Українознавство, 1996. – С. 193–198; *Лисовский В.Г.* «Национальный стиль» в архитектуре России / В.Г. Лисовский. – М. : Совпадение, 2000. – 416 с.; *Гаврилюк С.В.* Историчне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (ХІХ – початок ХХ ст.) : Монографія. – 2-е вид., доп. / Світлана Віталіївна Гаврилюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 536 с.; *Костриця М.Ю., Михайлишин О.Л.* Вказана праця. – 96 с.
3. Охрана культурного наследия в документах XVII – XX вв. Хрестоматия. – Т. 1. / Авт.-сост.: Карпова Л.В., Потапова Н.А., Сухман Т.П. – М. : Весь мир, 2000. – С. 173–174.
4. *Раппопорт П.А.* Вказана праця. – С. 82.
5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 295, спр. 4, арк. 1.
6. Там само, арк. 1–3.
7. *Логвин Н.* Вказана праця. – С. 196.
8. Современный облик памятников прошлого : Историко-художественные проблемы реставрации памятников архитектуры / А.С. Щенков, Т.Н. Вятчина, И.Ю. Меркулова и др. ; под ред. А.С. Щенкова. – М. : Стройиздат, 1983. – С. 87.
9. *Логвин Н.* Вказана праця. – С. 196.
10. Российский государственный исторический архив (г. Санкт-Петербург) (далі – РГИА), ф. 799, оп. 25, д. 1399, л. 1, 125; *Прибега Л.В.* Вказана праця. – С. 85.
11. *Афанасьев К.Н.* А.В. Шусев / К.Н. Афанасьев. – М. : Стройиздат, 1978. – С. 18.
12. *Логвин Н.* Вказана праця. – С. 196.
13. Известия Императорской археологической комиссии. Вып. 28. (Вопросы реставрации, вып. 2). – СПб. : Типография Главного управления уделов, 1908. – С. 59.
14. *Афанасьев К.Н.* Вказана праця. – С. 18.
15. *Раппопорт П.А.* Вказана праця. – С. 83.
16. Там само.
17. *Логвин Н.* Вказана праця. – С. 196.
18. *Афанасьев К.Н.* Вказана праця. – С. 18.
19. Рукописный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук (далі – РА ИИМК РАН), ф. 21, д. 31, л. 1.
20. Археологические вести. – 1995. – №4. – С. 304.
21. РА ИИМК РАН, ф. 21, д. 111, л. 8 об.
22. Там само, д. 47, л. 1–63.
23. Археологические вести. – 1995. – №4. – С. 303.
24. *Афанасьев К.Н.* Вказана праця. – С. 18–19.
25. Известия Императорской археологической комиссии. Вып. 28. (Вопросы реставрации, вып. 2). – С. 61; *Афанасьев К.Н.* Вказана праця. – С. 21.

26. РГИА, ф. 799, оп. 25, д. 1399, л. 71.
27. Известия Императорской археологической комиссии. Вып. 32. (Вопросы реставрации, вып. 4). – СПб. : Типография Главного управления уделов, 1909. – С. 2.
28. Там само, с. 3.
29. *Афанасьев К.Н.* Вказана праця. – С. 21.
30. *Раппопорт П.А.* Вказана праця. – С. 84.
31. Известия Императорской археологической комиссии. Вып. 28. (Вопросы реставрации, вып. 2). – С. 59.
32. Известия Императорской археологической комиссии. Вып. 32. (Вопросы реставрации, вып. 4). – С. 5.
33. Там само.
34. *Лисовский В.Г.* Вказана праця. – С. 305.
35. *Логвин Н.* Вказана праця. – С. 196–197.
36. РА ИИМК РАН, ф. 21, д. 111, л. 11.
37. *Кілессо Т.* Засновник української школи реставрації пам'яток архітектури / Т. Кілессо // Пам'ятки України. – 1992. – № 2–3. – С. 50.
38. *Грабарь И.* Вказана праця. – С. 154.

***Гаврилюк С.В.* Свято-Васильевский собор Овруча: из истории реставрации начала XX в.**

В статье на основании архивных источников, научных публикаций прослежена история восстановления в начале XX в. по проекту русского архитектора А. Щусева старинной уникальной архитектурной и сакральной достопримечательности Украины – Свято-Васильевского собора в городе Овруч на Житомирщине. Обращено внимание на вклад в реставрацию храма ведущего архитектора Российской империи П. Покрышкина.

Ключевые слова: собор св. Василия в Овруче, археологические исследования, памятник архитектуры, реставрация, А. Щусев, П. Покрышкин.

***Havryliuk S.V.* Saint-Vasyl Cathedral in Ovruch: From the History of Restoration at the Beginning of the XX century**

The article deals with archive documents and scientific articles devoted to the history of the restoration of the unique ancient, sacred architectural artifact – Saint-Vasyl Cathedral in Ovruch in Zhytomyr region that was carried out according to the project suggested by the Russian architect O. Shchusev at the beginning of the XX century. A special attention has been paid to the personal input of the leading architect of the Russian empire P. Pokryshkin into the restoration of the cathedral.

Key words: Saint-Vasyl Cathedral in Ovruch, archeological studies, artifact, restoration, O. Shchusev, P. Pokryshkin.

Подано до друку: 24.03.2014 р.